

CSIZMADIA ERVIN

Donáth Ferenc és a demokratikus ellenzék

A demokratikus ellenzék monográfusaként (Csizmadia, 1995. I–II–III.), továbbá számos a témáról szóló cikk szerzőjeként (lásd például: Csizmadia, 2012.) határozott elképzelés él bennem Donáth Ferencnek a demokratikus ellenzékhez fűződő kapcsolatáról. Mielőtt ezek kifejtésébe kezdenék, engedtessek meg egy személyes megjegyzés. Közismert Donáth Ferenc jászárokszállási születése, ahol ifjúkorát is töltötte. Jómagam az 1980-as évek vége óta szinte minden nyáron eltöltök e településen néhány hetet, lévén ott van rokonságomnak hétvégi háza. Ennek az egybeesésnek a jelentőségére persze az 1990-es évek elején, amikor a demokratikus ellenzék történetét írtam, még nem nagyon figyeltem fel. Holott az ellenzékéről szóló monográfia tekintélyes részét ott, a Jászárokszállás külterületén lévő nyaraló teraszán írtam. Ez nem érdem, de talán egy Donáth Ferencről szóló tematikus folyóiratszámban egy említést megérdemel. Örülök, hogy e „történelmi” település életébe, mindennapjaiba lassan három évtizede beleszokolhatok.

* * *

„Pontosan ilyennek képzelek el egy köztársasági elnököt” – idézte fel a nekem adott interjújában Pap Mária szavait Kenedi János¹. S mindabból, ami Donáthról tudható (személyesen nem

¹ Interjú Kenedi Jánossal. In: *A magyar demokratikus ellenzék, II.*, T-Twins Kiadó, 1995. 215.

volt módom ismerni), e megállapítás talán nem is áll messze a valóságtól. Azt már én teszem hozzá, hogy az a korszak ellenzéki szerveződése, amelyről beszélni fogok (tehát az 1970–80-as évek), Magyarországon két dolgot mutatott meg egyszerre. Egyfelől megmutatta, milyen *politikai reformokra* volna szükség ahhoz, hogy Magyarország felzárkózhasson a fejlettebb európai államokhoz. Erre utal Pap Mária mondatának az a része, hogy ő „simán” el tudná *képzeln*i köztársasági elnöknek Donáth Ferencet. Mondta ezt akkor, amikor Magyarországon a főhatalmat az Elnöki Tanács gyakorolta, s szó sem volt még arról, hogy belátható időn belül az egyszemélyi köztársasági elnöki intézmény létrejöjjön.

Másfelől a mondat arra is utal, hogy nem csak a politikai program volt a fontos, de a *személyi tényező*, az integratív kapacitás is. Elvégre egy elnököt úgy szoktuk elképzeln, mint aki „kifejezi a nemzet egységét” – márpedig Donáth Ferenc nyilván azért is kaphatta meg Pap Máriától a „bizalmat”, mert tevékenységével azt bizonyította, hogy képes táborokat átívelni és egyesíteni.

Ilyen integratív kapacitású emberek persze mindig vannak, de szerepük korántsem mindig egyformán erős és megbecsült. Amikor (mint például napjainkban) a politikai polarizáció igen erős, nincs az integratív kapacitású személyiség, aki ezt áthidalhatná. Az integratív személyiség tulajdonságainak felértékelődése tehát „korfüggő”: bizonyos korokban igény mutatkozik ilyenekre, más korokban aligha. A Kádár-rendszer nem túl erős politikai polarizáltsága közepette, úgy is mondhatnánk: puhuló diktatúrában az ilyen karakterjegyek felértékelődtek.

De pontosan mit is jelent ez az integráló képesség Donáth esetében? Mindenekelőtt a korszakban meghatározó társadalmi-politikai csoportok közötti átjárás képességét. Manapság az ilyen képességekre kevéssé van szükség, hiszen ma két táborra osztódott Magyarország. A Kádár-rendszer második szakaszában is különböző természetesen a hatalom és az ellenzék érdeke, közöttük mégsem hermetikusan zárt a kommunikáció. Egy korábbi könyvemben nem véletlenül neveztem a késő Kádár-korszakot a „diszkurzív diktatúra” periódusának, ami

valami olyasmit jelent, hogy bár a hatalom szerkezetében, a pozíciók birtoklásában nem történik változás, a „puha” tényezők, a kommunikatív struktúrák már a pártállam utáni korszakot készítik elő – még ha a felek ennek talán nincsenek is tudatában (Csizmadia, 2001.)

Ebben a periódusban nagyon is sokat számított az olyan személyiség, akinek „közvetítői erőforrásai” voltak, aki a meghatározó tényezők mindegyikével ápolt kapcsolatokat. Aktuálisan három tényezőről beszélhetünk: a pártvezetésről, a demokratikus ellenzékről és a népeikről. Ebben a háromszögben formálódik a Kádár-rendszer politikája, s Donáth Ferenc azért lehetett integrátor, mert mindhárom csoporthoz fűzték kötelekek. E kapcsolati hálóak működtetése révén pedig Donáth rendelkezett a politikai játéktér formálásának nem mindennapos képességével is.

* * *

A politikai játéktér fő meghatározója természetesen a pártvezetés, amely úgy hiszi magáról, hogy a politika formálása az ő monopóliuma. Ezt egészen a 80-as évek elejéig joggal hiheti is, lévén nincs elegendő erővel és befolyással rendelkező vetélytársa. Ám a Beszélő megindulásával, s a demokratikus ellenzék önmeghatározásával azzal az elemével, hogy az ellenzék a hatalmat és önmagát is egyaránt *törpe kisebbségnek* deklarálja², az ellenzék nem kevesebbet állít, mint hogy ő is jogot formál a politika alakítására, s nem tartja elfogadhatónak a hatalom politikaformálási monopóliumát. A népiek messze nem deklaráltak ilyen éles álláspontot; s bár maguk is szerettek volna változásokat, de óvatosabbak voltak és nem nagyon bonyolodtak legalitásukat megkérdőjelező kalandokba.

Már e három szereplő összjátékában való közreműködés is jelzi a játéktér bonyolultságát. De a helyzet még ennél is bonyolultabb. Ha a három meghatározó csoporton kívül még más

²A „törpe kisebbség” kifejezést az ellenzék vezető folyóiratának, a Beszélőnek beköszöntő cikkében olvashatjuk. Lásd: *Lapunk elé. Beszélő-összkiadás*, AB-Beszélő Kiadó, 1992. 12.

csoportokra is kiterjed a figyelmünk, akkor esetleg a Kádár-rendszer értelmiségi-politikai szerkezetének új dimenziói is megmutatkoznak a szemünk előtt. Ennek a sokszereplős játéktérnek a leírására korábban előterjesztettem egy ajánlatot, amikor *ötféle* értelmiségi csoportot és ezek szervezeti elrendeződését vázoltam fel (Csizmadia, 2001.) Most csupán annyit jellegek, hogy ezen csoportok egymás mellett élő és olykor bonyolultan összeérő mikrovilágáról nagyon keveset tudunk, holott az egész ellenzéki szubkultúra szempontjából is fontos lenne számba vennünk ezeket a politikai és társadalmi *netwörköket*. Véleményem szerint a jövőben sokkal többet kell tennünk a formális mellett az informális kapcsolatok feltárására, már csak azért is, mert ezt kívánja meg tőlünk a nyugat-európai kurrens irodalommal való lépéstartás is, hiszen az informális politika kutatása a mai politikatudomány egyik meghatározó irányzata (Stowe, 2013.; Helmke-Levitsky, 2004; Lauth, 2000; lásd még: Csizmadia: 2006.)

Mindennek rövid ismertetésére azért volt szükség, hogy rámutathassak: Donáth Ferenc az eddig ismertnél véleményem szerint bonyolultabb politikai játéktér egyik főszereplője, meghatározó figurája volt. Ennek a játéktérnek a továbbiakban három aspektusával foglalkozom: a generációssal, a szervezetivel és az ideológiáival.

* * *

Szekfű Gyula híres könyvének címét alkalmazva a mi témánkra: a magyar demokratikus ellenzék életében és szerveződésében is elkülöníthetünk egymástól *három nemzedéket*. Az első nemzedékhez tartoztak azok, akik már a Kádár-rendszer előtt (a 30-as-40-es-50-es években) is politizáltak, szocializációs tapasztalataikat a Horthy-rendszerben, illetve a 2. világháborút követően szerezték. Nem mondom azt, hogy túlságosan sokan maradtak ilyenek az 1956 utáni Magyarországon, már csak azért sem, mert azok az idősebb nemzedékek, amelyek a Horthy-féle establishmenthez kötődtek, 1945 után nagy részben elhagyták az országot, vagy belső emigrációba, hallgatás-

ba kényszerültek. Az első ellenzéki nemzedék esetében tehát meghatározó a Horthy-rendszerhez kapcsolódó *ellenálló* múlt, ami sokszor a kommunista párthoz való tartozást jelentette. Ezt a „szociológiai” háttérrel azért kell hangsúlyoznunk, mert a Kádár-rendszerben természetesen csak egy meghatározott társadalmi háttérű ellenzék keletkezhetett; a régi rendszerhez kötődő keresztény, konzervatív, jobboldali elemek a szerveződés folyamatában nem kaphattak szerepet.

Donáth Ferenc ennek az első nemzedéknek a meghatározó figurája, aki az 1930-as években az illegális kommunista párthoz tartozott, majd pedig részt vett az 1945 utáni újjászerveződő magyarországi politikában. Ám a szélesebb közvélemény számára alig ismertek ezek a régebbi szerepek, s annál ismerőbb az 1956-os, amikor Donáth Nagy Imre közvetlen munkatársa volt. 1956 után pedig Donáth azon kevesek egyike, akik a régi ellenálló múlttal való folytonosságot képviseli.

Természetesen az nem volt eleve elrendelve, hogy ez az ellenállói tapasztalat valaha is hasznosulni fog a kádári Magyarországon. Ahhoz, hogy ez így legyen, két dologra elementárisan szükség volt. Az egyik magának a belső politikai helyzetnek a fokozatos változása. Az tehát, hogy – Romániával vagy az NDK-val ellentétben – Magyarországon nem keményedtek, hanem puhultak a viszonyok s ezáltal a pártvezetésen belül is repedések keletkeztek. E repedések tették lehetővé, hogy Donáth (az ellenállói mellett) a már említett közvetítői képességeit latba vethesse. A másik, hogy az idősebb korban lévő első nemzedék mellett szükség volt az ellenzék *második* nemzedékére, azokra, akiket a rendszer magával szembe fordított, s akiknek mindennapos tapasztalata volt a rendszer diszfunkcionális működése. Ők lettek a demokratikus ellenzék *magja* vagy *törzsnemzedéke*.

A második nemzedék, a voltaképpeni demokratikus ellenzék történetét hajlamosak vagyunk „egy tömbként” nézni, holott érvelésem épp arra irányul, hogy ez a kör egy bonyolultabb generációs és másmilyen (lásd később) játéktér része, még ha talán legfontosabb része is. Ha nincs a Donáth fémjelezte első nemzedék, az általa adott inspiráció és politikai eszmevilág,

az ellenzék második nemzedéke talán össze sem szerveződik, és semmiképp nem tudja befutni azt a pályát, amelyet később befutott. Egyetlen példával érzékeltetve ezt: Donáth – és még néhány idősebb, az ellenzék környezetébe kerülő ember – az ellenzéki csoportok egymás közötti együttműködését „tanította” meg a fiatalabb, a rendszerrel a 70-es évek második felére szembekerülő törzsnemzedéknek. Kenedi János fogalmazta meg, hogy itt a népfrontosság tapasztalatáról, a magyar politikai kultúra megújításáról van szó.³ Donáth ugyanis nem csak azt tanította meg, hogyan kell együttműködni, hanem azt is, hogyan lehet *elkerülni*, hogy a hatalom összeugrassza a különféle ellenzéki csoportokat.

Ugyancsak az idősebb nemzedék vezéralakján, Donáthon múltott, hogy egy integráló szellemi elődöt is talált az ellenzék számára – Bibó István személyében. Nem véletlen, hogy az 1979-es Bibó-émlékkönyv szerkesztőbizottságának Donáth lett az elnöke. Nem kis teljesítmény a demokratikus ellenzék és a népiek közös népfrontos Bibó-kötete, ami mindennél ékeesebben bizonyítja azt a fenti tételünket, hogy vannak korok, amikor a polarizáció korántsem olyan erős, hogy az egyébként egymástól távoli nézeteket képviselő gondolkodókat végletesen eltávolítaná egymástól. Épp ennek jegyében Csurka István vagy Csoóri Sándor jól megfért Kis Jánossal és Bence Györggyel (hogy csak egy példát említsünk).

De volt az ellenzéknek egy *harmadik* nemzedéke is. Ők már a második nemzedékhez képest is fiatalabbak és a politikáról vallott nézeteikben, karakterükben is mást képviselnek. Ezt a kört reprezentálja az 1980-as évek közepén megjelenő, „plebejus” vonalat képviselő Demokrata című újság, amely – utólag már nyilvánvaló – sok tekintetben szemben állt az ellenzék „elitista” szárnyával (például a Beszélő körével). Nincs arról tudomásunk, hogy ezzel a harmadik nemzedékkel Donáthnak intenzív kapcsolata lett volna. Annál inkább mondhatjuk, hogy az első és a második nemzedék közötti kapcsolat határozta meg az egész ellenzék karakterét. Szigorúan generációs aspektusból

³ Interjú Kenedi Jánossal, In: *A magyar demokratikus ellenzék, II.* 215.

nézve azonban ennek a tagolt generációs palettának a mozgása az 1980-as évek közepén (Donáth halála után) megváltozik. Részint az ellenzéki törzsnemzedék ekkor jut el ahhoz az identitáshoz, amely már nem a népfrontosságra, mint inkább az *önálló identitás* megfogalmazására koncentrált; részint ekkor válik világgossá a második és a harmadik nemzedék közötti konfliktus is (nem véletlen, hogy a rendszerváltás után e két nemzedék útjai teljesen elválnak egymástól, s a harmadik ellenzéki nemzedék nagy része nem is integrálódik a rendszerváltás utáni pártpolitikába).

* * *

Áttérve a szervezeti kérdésre, három tisztázandó van: milyen intézményes közegekben helyezkedett el a demokratikus ellenzék és azon belül Donáth Ferenc? A második: ebből a háttérből milyen szervezett akciókra került sor? A harmadik: mi az intézményes szempont jelentősége az ellenzék szempontjából Kádár-rendszerben?

Ami az intézményes elhelyezkedést illeti: a Kádár-rendszerben – leegyszerűsítve – *három* intézményes elhelyezkedési mód létezett: a hivatalos, a perifériális és a nem intézményes. Hivatalos elhelyezkedési mód az, amikor valaki az állam által működtetett – és olykor központilag szorosabban ellenőrzött – intézményekben dolgozik. Közismert a rendszeren belüli későbbi reformereknek az a jelmondata, hogy a rendszert „belülről” (ha tetszik: a létező intézményeken keresztül) lehet megváltoztatni. A demokratikus ellenzék kialakulásában erőteljesen közrejátzott, hogy a hivatalos intézményekben való működésük (főleg a 70-es évek elejétől-közepétől) ellehetetlenült. Így tehát ebben a közegben az ellenzék a 70-es évek második felétől csak nagyon korlátozottan vesz részt.

A második szféra a perifériális intézmények világa. Ezeket az intézményeket szintén a hivatalos hatalom hozza létre vagy inkább „engedi” (sokat mindjárt az 1960-as évek elejétől), de eltérően a „hivatalos” intézményektől, ezek irányítása és felügyelete nem olyan szigorú, úgyhogy szabadabban lehetnek

gyűjtőhelyei akár ellenzéki gondolatoknak, sőt szerveződéseknek is. Ezeknek a háttérintézményeknek a körét és működését részletesen bemutattam könyvemben (Csizmadia, 1995. I: 167-171.), úgyhogy ennek taglalásától itt eltekinthetünk. Ilyen közegben találjuk Donáth Ferencet is, aki (egészen 1983-ig) a Szövetkezeti Kutatóintézet bázisán tölti be ellenzék-organizátori szerepét (miközben persze mezőgazdasági szakmunkákat is ír).

Ez egy tipikus háttérintézmény volt akkoriban, viszonylag nagy belső autonómiával. A belső autonómia a szamizdat kiadványok terjesztésére és egy szabadabb, kötetlenebb beszédre vonatkozik – a rendszer ezeket ebben az időben már „eltúrte”. De azért ennél többet is mondatunk. Nem pusztán a pártvezetés részéről való túrésról, esetleg tehetetlenségről beszélhetünk (ez túl egyszerű magyarázat lenne), sokkal inkább a pártvezetésen belüli komoly megosztottságról. Ha ettől eltekinthetünk, nem érthetjük meg az ellenzékről szóló párthatározatok sajátos tartalmát, nyelvezetét és olykor egymásnak is ellentmondó állításait (lásd például az első ellenzékhatározatról: Csizmadia, 2012.). S abban, hogy a pártvezetésen belül ez a belső törésvonal kialakult és kifejlődött, bizonyosan szerepet játszott Donáth Ferenc, akiről fentebb már megállapítottuk, hogy a pártvezetés bizonyos köreivel (például Aczél Györggyel) is rendszeresen kommunikált. Tudásunk mai szintjén ugyan még nem mernék arra vállalkozni, hogy közvetlen összefüggésbe hozzam a hatalomnak az ellenzékről szóló határozatait (azok ellentmondásos nyelvezetét és tartalmát) a hatalom és az ellenzék közötti informális kapcsolatok jellegével, mindenesetre, ha nem gondoljuk azt, hogy véletlenszerű jelenségekkel van dolgunk, akkor a jövőben érdemes lesz erre az összefüggésre is nagyobb figyelmet fordítanunk.

A harmadik „elhelyezkedési módot” *nem intézményesnek* nevezzük. Ide az ellenzékiek két csoportja tartozik: azok, akiket eltávolítottak állásukból (és utána már nem tudtak/akartak a hivatalos intézményekbe visszamenni); illetve azok, akik már eleve nem is akartak azokba bemenni. Lényegében idetartozott az ellenzék második nemzedékének nagy része és szinte a teljes

harmadik nemzedék. Ez azt jelenti, hogy ezeknek az embereknek tartósan nem volt állásuk s bevételi forrásaikat ún. „négermunkával” szerezték.

A három különböző típusú (intézményes, perifériális, nem intézményes) elhelyezkedési mód közül tehát a második és a harmadik volt az, amely egy erős informális szervezeti hálózatot eredményezve meghatározó szereppel bírt végig a 80-as években és a rendszerváltás folyamatában is. E nélkül az informális kapacitás nélkül az ellenzék nem lett volna képes egy valamennyire is együttműködő stratégia kialakítására és hatásos akciók (tiltakozások, aláírásgyűjtések stb.) szervezésére.

Ezen akciókban mindenütt ott látjuk Donáth Ferencet, illetve az ő tekintélyét. Az első akció, amelyben szerepe ténylegesen megmutatkozik az 1. Charta-aláírás (1977. január), majd ezt követi a 2. Charta-aláírás (1979. október). Emellett Donáth szerzője a szerveződő ellenzék informális gondolatcsere-folyamának, a szamizdat *Naplónak*. De míg ezen akciókban nem egyértelmű a vezető szerepe, később ez is bizonyossággá válik. 1979-ben, a már említett Bibó- emlékkönyv szerkesztőbizottságának ő az elnöke; 1983-ban, a Beszélő 1983. őszi 1956-os, tematikus számának ő a fő inspirálója; és 1985-ben ő a monori konferencia előkészítő bizottságának elnöke. Tekintélye nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a demokratikus ellenzék laza értelmiségi szubkultúrájából alternatív politikai program megfogalmazására alkalmas politikai közösség válik.

S ezzel már a fejezet elején jelzett harmadik kérdésnél vagyunk: mi is az intézményes faktor szerepe az ellenzék fejlődésében?

A válasz az, hogy az előző részben bemutatott generációs tagoltságot az intézményes „összpontosulás” ne engedje szétterjedni, hanem azt valamilyen rendezett keretek között tartsa, és az ellenzéket politikai célok megfogalmazására alkalmas közösséggé tegye. Erre formális, de főként informális ellenzéki gyűjtőpontok nélkül kevés esély lett volna. Donáth Ferenc érdeme, hogy segítette az ellenzék fiatalabb nemzedékeinek abban, hogy megtalálják az összefogás, a közös célokért való fellépés informális közegeit, továbbá az, hogy ezeket a célokat a

politikai vezetés egy része számára legálissá, vagy legalábbis mérlegelhetővé tette. Főképpen az 1985-ös monori tanácskozás tekinthető ebből a szempontból vízválasztónak, amelyben a két meghatározó értelmiségi ellenzék – kiegészülve történészekkel, közgazdászokkal és másokkal – már, mint egy közös politikai jövő letéteményese jelenhetett meg.

Nagy kérdés egyébként, mi lett volna, ha Donáth a 80-as évek második felét is megéri. Különösen érdekes, mit szolt volna a Monorral meginduló együttműködési folyamat lakitelki „visszafordulása” láttán. Nem gondolom, hogy örült volna neki. Közvetítő típusú személyiségek sosem örülnek művük széttörése láttán. S hipotézisem pontosan ez: éppen a 80-as évek második fele mutatja meg, hogy Donáth és a demokratikus ellenzék törzsnemzedékének felfogása nemcsak, hogy nem azonos pályán haladt, de ennél többről van szó. Az ellenzék második nemzedéke önálló útra lépett. A közvetítő szerep a rendszerváltáshoz közeledve talán túlhaladottá vált.

* * *

S ezzel már az *ideológiai* kérdések megvitatására térünk át. Állításunk itt az, hogy míg a generációs kérdésben harmóniába volt hozható az első és a második ellenzéki nemzedék, s míg az ellenzéki akciókban és intézményekben jól kidomborodott Donáth Ferenc szerepe és befolyása, addig ideológiai téren az általa képviselt felfogás már *nem illeszkedett* a második nemzedék által a 80-as években kifejlesztett döntően emberi jogi alapú, liberális politika-felfogáshoz.

Ahhoz, hogy a különbséget megvilágítsam, először röviden érintenem kell a Donáth és az ellenzék gondolkodását jellemző *közös* pontokat. Ilyennek tekintem azt, hogy valamennyien „bibóisták” voltak: határolt forradalmat és megszorított többpártrendszer akartak⁵. Fontosnak tekintették a civil társadalom öntudatra ébresztését és a politikai kultúra újraalapozását. Ugyancsak közös volt bennük 1956 céljainak, üzeneteinek és legfőképp *morális példájának* felvállalása. Ám ez utóbbi már át is vezet bennünket az eltérésekhez. Ezek közül a legkardiná-

lisabb ideológiai különbség – véleményem szerint – az volt, hogy mit is lehet *megvalósítani* az 1956-os célokból. Donáth Ferenc e tekintetben egyértelműen azon az alapon állt, hogy az 1956-ban elbukott célok legfontosabbika, a munkástanácsokra alapozott közvetlen demokrácia, s ez a célkitűzés az 1980-as években is aktuális. Az ellenzék mag-nemzedéke ebben a kérdésben már a 80-as évek elejétől dominánsan más állásponton volt. Igaz ugyan, hogy egy rövid időszakra és bizonyos szerzőknél felbukkan a közvetlen demokrácia, mint cél, de az 1982 és 1984 között zajló ellenzékvitában (Lásd Csizmadia, 1992), már határozottan kisebbségben van ez az álláspont az emberi jogi és jogállami vonulat mellett. Ez utóbbi elemzése egyáltalán nem tartozik e tanulmány tárgyához, csupán annyit jegyzek meg, hogy itt egy jogvédő, jogkiterjesztő és az alkotmányos állam bevezetését preferáló irányzatról van szó, amely ekkor még nem jut el a nyugati típusú parlamentáris demokrácia elfogadásáig (vagy inkább ennek a célnak a nyilvános kitűzéséig), de az 1985-ös monori konferencián Kis János már e tekintetben is nagy lépést tesz, amikor egy alkotmányos kibontakozási programmal áll elő⁴. Ennek a programnak pedig már valóban nem sok köze van a Donáth által képviselt ideológiai premisszákhöz. A gondolati elválás még pregnánsabb az 1987-ben, a Donáth halála után kiadott *Társadalmi szerződésben*, amelyben az ellenzék már a Kádár *utáni* (bár még nem tudni milyen) új szakaszra készül, s végképp elhagyja azokat a követeléseket, amelyek a korai szakasz közvetlen demokratikus igényeihez kötődnek.⁵

Azt mondhatjuk tehát, hogy az ideológia területén a demokratikus ellenzék meghatározó erői éppen a donáthi célokkal ellentétes utat járnak be a 80-as évek második felében. Hiszen ahelyett, hogy erősítenék a népfront jellegű ellenzéki együttműködést, éppen „felbomlasztják” azt. De itt messze nemcsak az egyik szárny, a demokratikus ellenzék, hanem a másik, a

⁴ A monori konferenciáról és Kis János beszédéről lásd: Csizmadia, 1995. I. 310–317.

⁵ A társadalmi szerződés a Beszélő különszámaként jelent meg 1987 júniusában. Lásd: *Beszélő-összkiadás, II.* AB-Beszélő Kiadó, 1992. 748–791. Lásd még: Csizmadia: 1995. I. 381–394.

népiek szándékai szinte azonosak. Egyúttal itt annak a „szociálpszichológiai” jelenségnek is tanúi vagyunk, amikor egy „mester” távozásával (aki addig összetartotta az ideológiailag nagyon heterogén táborokat) a „tanítványok” között egy természetes elkülönülés vagy akár „örökösödési harc” indul meg.

* * *

Végül – s összegzésképp – hadd hozzak be egy másik történelmi analógiát. Említettem már Szekfű híres művét a „három nemzedékről”, s ezzel párhuzamba állítottam az 1980-as évek „három ellenzéki nemzedékét”. Már ebből is látszik, mennyire nagy jelentőséget tulajdonítok a nemzedéki kérdésnek, s annak, hogy a rendszerváltást megelőző korszakot ne egyetlen generáció művének tekintsük.

Most még tágabb keretben azt mondanám: az a fajta „sűrített” nemzedéki politika, amely az 1980-as évekre jellemző volt, nagyon emlékeztet engem a magyar reformkor ilyen irányú folyamataira. Az 1830–1848 közötti két évtizedben is három meghatározó, egymástól tanuló és egymással rivalizáló nemzedék áll a porondon: Széchenyi, Kossuth és Petőfi nemzedéke. Közülük – életkorilag és tekintélyileg is – Széchenyi az etalon, és a folyamatok sokáig azon a nyomvonalon haladnak, amelyet ő tart kívánatosnak. Vele szemben azonban megjelenik egy, a közvélemény támogatását is bíró irányzat: Kossuth reformprogramja, amelyet persze Széchenyi túlzónak és „forradalomgyanús” tart. S mindkettőjükön túl akarnak lépni a legfiatalabbak, Petőfiék.

Donáth Ferenc ebben az összehasonlításban (s visszautalva Pap Mária mondatára is) olyan „induló” tekintéllyel bír, mint akár Széchenyi. Széchenyi miniszter lett, Donáthból nem lett köztársasági elnök. Széchenyi sokáig egy szélesebb közvélemény formálója volt; Donáth egy szovjet típusú társadalomban, egy puhuló diktatúrában csak egy szűkebb, de fontos közeg formálója lehetett. Széchenyivel szemben már korán fellépett Kossuth és közöttük az eszmei rivalizálás végigkíséri az 1830-as, 1840-es éveket. Donáth és a demokratikus ellenzék között

inkább egy szimbiotikus kapcsolat van sokáig: az idős és tapasztalt Donáth segít az ellenzéknek, hogy erejét megtapasztalja és önmagát megszervezze. Kossuth az 1840-es évek végén látszólag legyőzi Széchenyit, hogy aztán a forradalom közös kormányában mindketten benne legyenek. Donáth nem éri meg a rendszerváltást, de – mint ahogy kimutattam – nézetei és az ellenzék nézetei a 80-as évek elejétől már egyáltalán nem esnek egybe. Ettől függetlenül egy új korszakban állhattak volna azonos oldalon. Végezetül Széchenyi és Kossuth vonalának (így együtt) új kihívója támad az 1840-es évek végén, s ez Petőfiék radikális nemzedéke. Az 1980-as évek végén nagyjából ebbe a táborba sorolhatjuk az ellenzék ún. plebejus szárnyát, illetve a más előlethez érkező Fidesz-nemzedéket.

Ahogy Széchenyi szerepét és történelmi megítélését sem módosítja, hogy a Kossuth-tal való küzdelemben hol alulmaradt, hol ő volt följebb; Donáth Ferenc szerepét sem az alapján ítélni lehet meg, hogy a 80-as években az ellenzék számos gondolatán túllépett. Ő az „első” ellenzéki nemzedék meghatározó figurája, s történelmi jelentőségét az adja, hogy kovásza lett mindannak, ami később történt.

Csizmadia Ervin (1990): Milyen ellenzék legyen Magyarországon? A Beszélő ellenzékvitája, I-II. Kritika, március-április.

Csizmadia Ervin (1995): A magyar demokratikus ellenzék. I-II-III. T-Twins Kiadó

Csizmadia Ervin (2001): Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-európáról a késő Kádár-rendszerben. Századvég Kiadó.

Csizmadia Ervin (2006): Formális és informális politika. Politikatudományi Szemle, 2. 5–26.

Csizmadia Ervin (2012): In: Kádár János és a 20. századi magyar történelem, Napvilág Kiadó.

Helmke, Gretchen-Levitsky, Steven (2004): Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. Perspectives on Politics, December, 725–740.

Lauth, Hans-Joachim (2000): Informal Institutions and Democracy, Democratization, July, 21–50.

Stowe, Randall, W. (2013): Informal Governance in International Organizations. Review of International Organizations, Aug., 121–136.